

Dr Dragana Knežić-Popović

Viši naučni saradnik

Institut za uporedno pravo u Beogradu

udk: 347.78:940

Primljeno 01.04.2008.

ISTORIJA SLOBODNIH PROFESIJA – OD *ARTES LIBERALES* DO SAVREMENOG DOBA

Pristup najaktuelnijim pitanjima savremenih slobodnih profesija i njihovo bolje razumevanje olakšava znanje o razvojnem putu koji su prešle, od rimskih artes liberales do slobodnih profesija savremenog doba. Istorija slobodnih profesija otkriva zadivljujuću sposobnost njihovog transformisanja, prilagođavanja i preživljavanja. U starom Rimu artes liberales su doživljavale duboke promene, tako da je nemoguće određivanje njihove pravne kvalifikacije kao zaokruženog i konzistentnog koncepta rimskog prava. Njihova evolucija posledica je promena odnosa Rimljana prema radu, potiskivanja sakralnog i prevladavanja laičkog obeležja svih oblasti znanja, važnosti društvenog statusa lica koje se bavi intelektualnim radom, razvoja kulture i odnosa vlasti prema njenim poslenicima. Profesija kao novi pojam nastaje sa rađanjem srednjovekovnih univerziteta na kojima se sticalo specifično i društveno priznato obrazovanje. Ipak, obrazovanje je bilo više u funkciji umnožavanja postojećih društvenih hijerarhija i naglašenog izdvajanja društvenog sloja plemstva nego što je pokazivao stvarni cilj specijalističkog obrazovanja i stručne superiornosti diplomiranih. Presudnu promenu u odnosu na shvatanje profesije donosi novi vek. Dolazi do pojmovnog razdvajanja plemstva i profesije. Novo viđenje profesije zasnovano je na aktivnoj ulozi u društvu kroz angažman na osnovu posedovanja specifičnog i društveno priznatog znanja. Put koji je profesije u novom veku vodio ka modernom uobličenju skicira se kroz sledeće etape profesionalizacije: škole za obavezno obrazovanje, potvrđene rađanjem univerziteta; formiranje profesionalnog udruženja, lokalnog ili nacionalnog; zaštita profesije putem zakona; izrada etičkog kodeksa kao završni korak procesa profesionalizacije. Ipak, ovaj redosled, generalno prihvatljiv, pokazuje određena odstupanja u nekim evropskim državama.

Ključne reči: slobodna profesija, obrazovanje, profesionalno udruženje

Profesije, kao jedan od ključnih sektora društvenih sistema, predmet su interesovanja različitih naučnih disciplina. Značaj profesija u

savremenom razvijenom društvu je veliki. One su nosioci vodeće uloge u postojećoj društvoj organizaciji rada. Vrste profesija i njihov položaj u društvu zavise od opštih karakteristika civilizacije u kojoj se profesija obavlja. Posebno mesto i značaj imaju slobodne profesije.

Opšteprihvaćena pravna definicija slobodne profesije ne pronalazi se ni u teoriji ni u zakonodavstvu. Ilustrativan je primer italijanskog zakonodavca. Italijanski građanski zakonik (1942) sadrži posebna opšta pravila o slobodnim profesijama, za razliku od, na primer, građanskih zakonika Francuske, Nemačke, Austrije, Švacarske, u koje nije uključena materija slobodnih profesija. Pa ipak, iako je desetak članova italijanskog Zakonika izdvojeno u posebno poglavlje o intelektualnim profesijama (*Capo II – Delle professioni intellettuali*), italijanski zakonodavac nije ponudio opštu definiciju za ove posebne vrste delatnosti. Takođe, ni zakoni koji regulišu pojedine slobodne profesije ne nude definicije za konkretne slobodne profesije. Tako se u italijanskom pravnom sistemu, u kojem se još od Građanskog zakonika izdvajaju slobodne profesije, ne mogu naći zakonske definicije za «profesionalca» i «profesionalnu delatnost». S druge strane, u zakonodavstvima u kojima su pojedine slobodne profesije uređene posebnim zakonima, definišu se konkretne profesije, ali se unose u te definicije različiti elemenati koji ih obeležavaju. Ni teorija nije jedinstvena u pokušaju opšteg određenja slobodnih profesija.

Upravo zato upoznavanje sa istorijom slobodnih profesija može da olakša ne samo pristup najaktuelnijim pitanjima savremenih slobodnih profesija već i njihovo sveukupno bolje razumevanje. Taj istorijski razvoj počinjemo da pratimo od rimskih *artes liberales*.

1. Artes liberales

a. Odnos prema radu tokom rimske istorije

Odlučujući element za razumevanje čitavog niza instituta rimskog prava je odnos Rimljana prema radu, tako da nije preterana ocena da odnos rada i prava predstavlja jedno od najviše raspravljanih pitanja u nauci o rimskom pravu¹.

1 Npr. Hannu Tapani Klami, "Mandatum and Labour in Roman Law", *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, Romnist. Abt. (ZSS) 106(1989), pp. 575.

U antičkom Rimu rad spada u one kategorije rimske istorije koje je teško shvatiti kao i naći odgovarajuće objašnjenje za sve pravne odnose u vezi s njim ukoliko se ne pođe od arhaičnog doba, a zatim prate prilagođavanja novim tokovima života i, u skladu s tim, novim shvatanjima, novim društvenim vrednostima.

Analiza rada u arhaično doba otkriva tri elementa koja su uticala na formiranje društvene i pravne strukture radnih odnosa u Rimu. To su pretežnost robovskog rada u odnosu na ostale oblike zavisnog rada, samodovoljnost porodice i poljoprivredni karakter ekonomije².

Zatvorena porodična ekonomija arhaičnog doba podrazumevala je zajednički angažman članova porodice, kako konzorcijuma tako i starije agnatske porodice, u kojoj je zavisnost od šefa porodice isključivala bilo kakvu mogućnost nagrade, a još manje ugovaranja radnog angažmana. Osim toga, nestašica radne snage u okviru svake porodice bila je realnost koja je isključivala ma kakvu mogućnost bega iz porodice. S obzirom na to u starom rimskom pravu se, verovatno, samo izuzetno pojavljivala potreba da se uređuju sporazumi koji se odnose na neki vid radnog angažmana slobodnih ljudi.

U takvim uslovima poslovi malobrojnih robova zadovoljavali su manje-više radne zahteve porodičnog starešine. Ali, u vreme velikih sezonskih radova uvećane potrebe za radnom snagom rešavane su zakupom robova od drugog porodičnog starešine. Tako je robovski rad uticao na nastajanje prvog pravnog regulisanja rada. To je i razlog što u ovom regulisanju nema ničeg što bi upućivalo na dostojanstvo i uvažavanje čoveka kao radnika već, naprotiv, omalovažavanje i tretiranje rada kao bezvredne kategorije. Kada se kasnije stvorio sloj slobodnih rimskih građana koji nisu imali imovine (*proletarii*), i kada se počeo koristiti njihov rad, tada su već bile stvorene prve šeme odgovarajućih pravnih instituta.

Tradicionalizam i konzervativizam Rimljana doprineli su da se nastavi i dosledno neguje omalovažavanje plaćenog rada kao delatnosti nedostojne građanina. Stoga su izostale radikalne revizije radnopravnih instituta onda kada ih je bilo potrebno prilagoditi novim potrebama.

Tako se dogodilo da rad u rimskom pravu nije mogao da dobije „pravo građanstva”. Posledica toga bilo je posebno pravno regulisanje

² U tom smislu Francesco De Robertis, *I rapporti di lavoro nel diritto romano*, Milano, 1946, pp. 3 e s.

odnosa koji su vezani za rad, a koje je postajalo sve evidentnije protekom vremena. Očigledan dokaz takvog posebnog pravnog regulisanja je, na primer, uvrštavanje ugovora o radu i ugovora o delu, zajedno sa zakupom u jedinstven ugovor, nazvan *locatio conductio*.

Drugi element, poljoprivredni karakter stare rimske ekonomije, koji je oblikovao arhaične institute rimskog prava uopšte, na polju rada je ključ za objašnjenje potpune nezainteresovanosti koju pokazuje klasično pravo za rad u drugim oblastima. Bogata stručna literatura o radu uglavnom je okrenuta ka poljoprivrednom radu (npr. Varon, Katon, Kolumela).

Treći element, samodovoljnost porodice, kao stadijum kroz koji su prošle sve civilizacije, u rimskom svetu uticao je na organizaciju rada i na sve odgovarajuće pravne institute. U početku isključivo, a kasnije vrlo široko korišćenje rada članova porodice objašnjenje je za podređen položaj slobodnog radnika koji je angažovan, naročito na jedan dan, od strane poslodavca. Otuda i generalna ravnodušnost klasičnog prava u odnosu na rad slobodnih ljudi. To je razlog što rimska država, koja je pokazivala povremeno brigu za određene društvene potrebe, nije bila zainteresovana za ono što se danas naziva socijalno zakonodavstvo³.

U tekstovima rimske klasične pravne nauke česta su razmatranja odnosa vezanih za rad, ali ti fragmenti nemaju karakter opšte rasprave problema. Osim, naravno, opštepoznatog stava klasične jurisprudencije o opštim teorijskim problemima, objašnjenje izostanka razmatranja u ovom slučaju treba tražiti i u činjenici da je rad kao takav u rimskom pravu lišen autonomnog posmatranja i obrade⁴. Dakle, pristup radu ide preko različitih pravnih instituta, od prethodno pominjanog *locatio conductio* do prerade tuđe stvari kao načina pribavljanja svojine nazvanog *specificatio*, neimenovanih ugovora, pakata, ortakluka itd. Generalno uzeto, moglo bi se reći da nema klasičnog pravnika koji na izvestan način, makar i posredno, nije razmatrao *operae* u okviru nekog od odgovarajućih pravnih instituta, ali ne i rad kao samostalnu kategoriju.

3 O deljenju žita, hrane krajem republike vidi npr. Mario Amelotti, Roberto Bonini, Massimo Brutti, Luigi Capogrossi, Filippo Cassola, Giuliano Cervenca, Luigi Labruna, Antonio Masi, Mario Mazza, Bernardo Santalucia, Mario Talamanca (sotto la direzione di Mario Talamanca), *Lineamenti di storia del diritto romano*, II ed., Giuffrè, Milano, 1989, pp. 309-312; 321; 331; 341 e s.; 349; 357.

4 Izvesni tragovi onoga što bi se danas moglo odrediti kao opšta teorija rada pronalaze se u fragmentima Digesta smeštenim pod naslov *De operis libertorum* (D.38,1).

Postklasično doba donosi promenu društvenog stava u odnosu na rad. Sa dolaskom hrišćanstva gubi se ranije duboko neuvažavanje rada a postepeno raste veličanje etičko-socijalne vrednosti rada. Rad je čast, ali pre svega dužnost, jer je deo sudbine čoveka na zemlji. Stoga, crkveni oci preporučuju rad svojim vernicima, ukazujući sada na njegovu društvenu vrednost i ističući ga upravo kao sredstvo duhovnog oslobođanja. Isticanje dostojanstva rada, čak i onda kada se obavlja da bi se zaradilo za život, tipičan je princip hrišćanskog morala. S duge strane, država je intervenisala, u cilju organizacije različitih profesija kao institucija javnog interesa, davanjem privilegija vršiocima određenih profesija, o čemu će biti više reči u nastavku izlaganja.

Interesantno je da na ovu promenu društvene klime pravo nije odgovarajuće reagovalo. Na polju radnopravnih odnosa nije došlo do radikalne revizije klasičnog pravnog stava. Postklasično prilagođavanje prepoznaje se u doterivanju instituta u kojima su ovi odnosi bili sadržani (*locatio conductio*, *mandatum* ili zastupništvo, *depositum* ili ostava, *specificatio* ili prerada stvari, *artes liberales* itd.)⁵.

b. Značaj društvenog statusa

Prezir Rimljana prema ma kom vidu delatnosti koja se obavlja s ciljem dobijanja naknade vezan je na prvom mestu, kao što smo napred istakli, za instituciju ropstva i korišćenje prevashodno fizičkog rada robova: rad je svojstven robovima a nedostojan slobodnog čoveka. Čak i onda kada je rob obavljao neki intelektualni posao, njegov rad je bio ocenjivan kao prosti fizički rad, jer je društveni i pravni položaj roba degradirao i takvu vrstu poslova. Vremenom se broj slobodnih rimskih građana koji obavljaju poslove za novac povećavao jer su promenjene okolnosti u državi, naročito ratovi i vojna služba građana, slabili ekonomski položaj značajnog dela rimskih građana. Ovi slobodni građani koji su radili za novac, pa makar i povremeno, bili su izloženi većem preziru od robova, jer je rad za odgovarajuću naknadu njihov položaj približavao položaju roba. Za ugovaranje posla ili izvođenje dela poslužiće im necenjena *locatio conductio*, čiji su bitni elementi prezrena naknada (*merces*) i prostiji poslovi, poslovi niže vrste.

5 Francesco De Robertis, *I rapporti di lavoro nel diritto romano*, op. cit., pp. 3-8.

Ali, bitno obeležje rimskog života vremenom je postala i praksa da jedan građanin visokog društvenog statusa nudi svom sugrađaninu, pružanjem usluge koja podrazumeva izvesnu kvalifikaciju, pomoć u njegovim poslovima. Ta prijateljska pomoć smatrana je za čast (*honor*), te nije odgovaralo da se traži naknada. Obavljanje jedne takve veštine nije, dakle, pratila naknada: delatnost je vršena u znak prijateljstva i solidarnosti. Takva delatnost mogla je pak biti nagrađena poklonom (*honorarium*), ali to ni u kom slučaju nije bila kontraprestacija. Oni koji su npr. dobili savet od juriskonzulta obično su zahvaljivali davanjem poklona, ali učenom pravniku nije bilo dopušteno, još uvek, da zahteva nešto kao kontraprestaciju za izvršeno delo. Takve delatnosti ući će u visoko cenjene veštine, uglavnom veštine duha.

Šta ukazuje na to da je visoki društveni položaj onoga koji bi obavljao određenu delatnost imao odlučujući, presudan značaj za kvalifikovanje te delatnosti kao slobodne veštine, kao *ars liberalis*?

Na prvi pogled, pridev *liberalis* bi trebao da upućuje na slobodnog čoveka kao temeljnu odrednicu: lični status autora prestacije, status slobodnog čoveka. Uostalom, Seneka jasno kaže da su nazvane slobodnim veštinama zato što su dostojne slobodnog čoveka⁶. Ipak, nije teško saglasiti se sa Emiliom Đerminom⁷ koji smatra da jednostavno i isključivo povezivanje *artes liberales* sa slobodnim čovekom ne može biti dovoljno. Izraz *liberalis* morao je ukazivati na nešto više od pukog uslova koji se iscrpljivao u statusu slobodnog čoveka, a to je društveni položaj koji je zauzimao među slobodnim građanima. Ovo mišljenje mogao bi da potkrepi stav Cicerona kojim zapravo započinje raspravu *De oratore*. Čuveni govornik smatra da je bavljenje onim što on naziva plemenitim, slavnim veštinama (*studia praeclara*) rezervisano za građanina dostojnog tog imena u onim retkim periodima vremena koji se javljaju između dve javne službe u okviru redosleda sticanja počasnih magistratskih funkcija (*cursus honorum*)⁸. Dakle, treba se pre svega posvetiti političkom životu, koji s obzirom na pomenuti redosled angažuje godinama sve više, a samo u trenucima spokoja i dokolice može se naći vreme neophodno za ove

6 Seneka, *Epistulae ad Lucilium*, 88.

7 Emilio Germino, "Il lavoro intellettuale a Roma", *LABEO* 44(1998)1, pp. 107-108.

8 Cicero, *De oratore*, 1,1,1.

sjajne veštine, a za to se uostalom pripremaju i njihova deca⁹. Sličan stav naslućuje se i kod Seneke¹⁰, što dopušta da se prethodno navedeno Senekino razmišljanje o slobodnim veštinama, koje su dostojne slobodnog čoveka, čita upravo u smislu ne bukvalno slobodnog čoveka, već da čovek koji je zaista slobodan ne bi trebalo da obavlja za novac ma koju delatnost, inače rizikuje da izgubi dostojanstvo.

Ističući poželjnost težnji ka političkoj karijeri potrebno je podsetiti i na rimsku *nobilitas* iz doba republike. Od sredine IV v.pr.n.e.¹¹ počinje da se formira u Rimu nova vladajuća klasa, koju su sami Rimljani kasnije nazvali *nobilitas*. Prema danas vladajućem mišljenju, *nobilis* (slavan) je bio prvobitno svako onaj ko je imao među svojim precima kurulskog magistrata¹². *Nobilitas* je sačuvala kroz čitavo republikansko doba svoj izvorni karakter, karakter zatvorenog staleža, kojem se moglo pripadati isključivo rođenjem i usvojenjem, mada je usvojenje vrlo retko bilo osnov sticanja statusa «slavnog». Osim toga, nobilima su mogli pristupiti novi ljudi ili nove porodice, ali samo ako je neki od njihovih članova uspeo u političkoj karijeri. Takav novi čovek, do tada pripadnik običnog naroda, nazivan je *homo novus*, ali je, kao onaj ko je uspeo u političkoj karijeri, postajao «nobil». U početku se obnavljanje činilo dosta brzim. Kasnije, pak, pristupanje *novi homines* nobilima se događalo sve ređe i postalo vrlo retko naročito u II v.pr.n.e. Uzrok ove tendencije dobro je poznat: javne funkcije u Rimu nisu bile nagrađivane, već su često čak nametale teške troškove onima koji su ih obavljali. Samo je mali broj onih koji su pokušavali, ali ni većina njih nije uspevala da pređe tek prve stepene u političkom napredovanju, jer je imovina bila neophodna kvalifikacija za uspešno političko uspinjanje. A zatim je onaj ko je uspeo da postigne preturu ili konzulat uz pomoć vojnih pohoda, ratnog plena i nepoštenog upravljanja provincijama mogao steći ogromno bogatstvo¹³.

Imajući to u vidu, pojam *artes liberales* može da se prepozna kao

9 Cicero, *De oratore*, 1,1,2.

10 Seneca, *De brevitate vitae*, 7,3.

11 *Lex Licinia de consulatu* iz 367.g.pr.n.e.

12 Kurulski magistrati dobili su ime po tome što su imali pravo da koriste prilikom obavljanja svojih javnih funkcija posebnu stolicu od slonovače (*sella curulis*). To su bili diktatori, konzuli, pretori, cenzori i kurulski edili.

13 Mario Talamanca (red.), *Lineamenti di storia del diritto romano*, op. cit., pp. 199-200.

aristokratska konstrukcija ili jedno od sredstava kojim se stvarala još dublja «ideološka i kulturna provalija koja je razdvajala *nobilitas* od ostalog dela populacije»¹⁴. Ova konstatacija baca, dakle, još jasnije svetlo na duboko ukorenjenu ideologiju Rimljana, a naročito u višim društvenim slojevima, koja se ogleda u snažnom preziru prema svakoj delatnosti koja se obavljala u cilju sticanja zarade. U ovoj ideologiji treba verovatno tražiti i razlog što se u izvorima ne nailazi na izričito predviđanje zabrane *locatio conductio* za slobodne veštine i sticanja po tom osnovu nedolične zarade. Dovoljna je svest o dubokom preziru prema takvoj vrsti zarade.

Ali, i ovde treba uočiti kasnije promene. Navedeno određenje nastanka i poimanja *artes liberales* kao instrumenta ili sredstva jasnijeg i čvršćeg izdvajanja *nobilitas* moglo je biti dato za republikanski period. Politički sukob nobila i ekvestara, koji je izazvao građanski rat, vodi ka novom obliku organizacije vlasti. Postepeno iščezava ideja rimske *civitas* kao političke zajednice svih građana, za koju je oduvek bio vezan pojam *libertas*, u smislu zaista slobodnog građanina. Ono što je davalo privilegovan položaj rimskim građanima među stanovništvom imperije tokom vremena nestaje, rimski građanin kao subjekt *ius civile*-a, sa širokim ovlašćenjima odlučivanja o pravnom poretku *civitas* i sa svojim pravima iz domena privatnih prava, pretvara se polako u princepsovog podanika¹⁵. Posle Karakalinog edikta, carske konstitucije kojom je imperator Antonin Karakala dodelio 212. g. rimsko građanstvo svim slobodnim stanovnicima carstva, ogromna masa ljudi naziva se građanima i svi su sada samo podanici jednog gospodara. Istovremeno se događaju promene u društvenom sastavu nove vladajuće klase: broj potomaka patricijskog sloja u okviru *nobilitas* se postepeno razredio, dok je rastao udeo pripadnika poreklom iz prostog naroda (*homo novus*).

U novom političkom i društvenom ambijentu neizbežne transformacije događaju se i u kulturi. Kultura je do tada nosila pečat aristokratske privilegije, a njena osnovna karakteristika bila je veza sa magijsko-religijskom sferom¹⁶. Vekovima, u arhaično doba i veliki deo predklasičnog

14 Emilio Germino, "Il lavoro intellettuale a Roma", *op. cit.*, p. 109.

15 Antun Malenica, *Rimsko pravo*, Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 2003, str. 114 i d.

16 O značaju magijsko-religijskih karakteristika aristokratske kulture i uticaju laicizacije kulture na slobodne veštine vrlo značajan doprinos daje Giovanna Coppola, *Cultura e potere. Il lavoro intellettuale nel mondo romano*, Milano, 1994, pp. 27-126, navedeno prema: Emilio Germino, "Il lavoro intellettuale a Roma", *op. cit.*, pp. 110-112.

perioda, to je bila kultura koju je ljubomorno čuvao jedan mali broj ljudi. U početku su to bili sveštenici, a kasnije nobili, koji su na svaki aspekt znanja, a doslovno svaki aspekt znanja bio je snažno obeležen magijsko-religijskim karakteristikama, polagali svoje izuzetno pravo, povlasticu, *beneficium*. Međutim, sa promenama društvenih, političkih i ekonomskih prilika dolazi i do novih pojava u kulturi. Susret rimske sa drugim civilizacijama, a posebno grčkom civilizacijom, imaće za posledicu nastupanje procesa laicizacije znanja. S druge strane, dolazi do širenja kulture na sve društvene slojeve. U takvim okolnostima menjaju se i shvatanja o onim veštinama koje su predstavljale veštine duha, «intelektualne» veštine. Promene se kreću u pravcu njihove komercijalizacije: sve ono što je do tada bilo nedokučiva mudrost, razboritost republikanske aristokratije, kao moćno sredstvo ideološkog i kulturnog izdvajanja, postaje ne samo predmet trgovanja već i, kasnije, predmet carske regulative. Osim toga, od značaja će biti i to što će se ove veštine uputiti u pravcu specijalizacija. U svim tim transformacijama nova, drukčije komponovana *nobilitas* ostvariće jednu novu, ne više religijsku već političku vezu sa licima koja sada obavljaju intelektualne delatnosti¹⁷.

c. Artes liberales - intelektualne delatnosti

Navedene korenite promene razlog su verovatno što se u klasičnim izvorima ne pronalazi kakvo-takvo bliže određenje *artes liberales*. Pojam i domen slobodnih veština jednostavno nisu mogle biti predmet precizne pravne regulative. Iz prethodnog izlaganja lako se spoznaje da je to bila kategorija koja je imala značenje zavisno od društvenog stava, shvatanja ili, bolje rečeno, društvene važnosti koju su vremenom poprimale i menjale.

Sam izraz *artes liberales* postaje tehnički termin¹⁸, ali se u izvorima određuju i sa pojmovima *studia liberalia*, *operae liberales*, *scientiae liberales*, *notitiae liberales*. Svaka od reči u sintagmama: *ars*, *studium*, *scientia* itd., ukazuje na delatnosti za koje se zahtevaju neka specifična znanja, veštine, umeća. Ništa u ovim opštim izrazima ne ukazuje na karakter znanja, pa se mogu pod tim znanjima, veštinama podrazumevati i čisto manuelna znanja, ali i ona koja su pretežno ili isključivo intelektualna. Međutim, u literaturi o *artes liberales* obično se stavlja znak jednakosti

17 *Ibidem*.

18 Iulianus, D.27,2,4; Ulpianus, D.50,9,4,2.

između ovih veština i intelektualnog rada. Stoga se može postaviti pitanje: da li se može izvršiti identifikovanje *artes liberales* sa intelektualnim delatnostima ili ne, odnosno da li su možda prvobitno u krug ovih slobodnih delatnosti ulazile i one koje nisu suštinski intelektualne. Treba podsetiti da Seneka navodi da je slobodna veština ona koja je dostojna slobodnog čoveka, koja ga čini čovekom¹⁹. A sudeći prema jednoj Ciceronovoj raspravi *De officiis*, u kojoj orator razmatra profesije koje su ugledne, poštovane, nasuprot onih koje se smatraju prostim, sramotnim, bezuslovne pohvale idu samo u prilog poljoprivrede kao ne samo najugodnijeg, najplodonosnijeg nego i najdostojnijeg zanimanja slobodnog čoveka²⁰. Čini se da je teško, ipak, na osnovu ovoga doneti sud o poljoprivredi - ili npr. trgovini, koju Ciceron u istom pasosu predstavlja, naravno ako se obavlja sa velikom energijom i organizacijom, kao značajno zanimanje - kao delatnostima koje su prvobitno ulazile u krug slobodnih veština²¹. Suština *artes liberales* je u ličnom bavljenju, angažmanu na poslovima o kojima postoje neka specifična znanja, dok je bavljenje poljoprivredom ili trgovinom iz perspektive jednog nobila značilo organizovanje i nadgledanje, i to uz pomoć upravnika imanja, različitih poslova.

Činjenica da su *artes liberales* duboko vezane za promene društvenog stava Rimljana u odnosu na rad, discipline duha i društveni značaj koji su postepeno poprimale, od osnovnog je značaja za spoznaju da jedna zaokružena doktrina o njima, u smislu davanja precizne pravne kvalifikacije, ne može biti izvučena. Stoga bi se moglo zaključiti da su uzaludni naponi da se uz pomoć preciznih i definisanih pravnih pojmova dogmatski konstruiše kategorija *artes liberales*. Međutim, gotovo svi radovi u romanistici u kojima se analiziraju slobodne veštine, a oni se sada mogu označiti kao brojni²², usmereni su upravo ka tom pitanju, a čiji je

19 Seneca, *Epistulae ad Lucilium* 88,2, *cit.*

20 Cicero, *De officiis* 1.150, *cit.*; 1.151.

21 Suprotno Emilio Germino, "Il lavoro intellettuale a Roma", *op. cit.*, pp. 108-109, koji smatra da je tek nakon dugog i postepenog evolutivnog procesa došlo do izjednačavanja *artes liberales* sa intelektualnim profesijama.

22 Literatura o *artes liberales* je veoma narasla. Osim radova opšteg, priručničkog karaktera, značajno je spomenuti radove koji tretiraju generalno rad u Rimu, a zatim članke koji se odnose na pojedine slobodne profesije ili samo neke aspekte određene slobodne profesije. Prvo zaokruženo razmatranje ovih delatnosti, koliko je nama poznato, realizovala je Giovanna Coppola, *Il lavoro intellettuale*, *op. cit.*, koje je detaljno analizirao Emilio Germino, "Il lavoro intellettuale a Roma", *op. cit.*

nedostatak ograničenost pogleda ili perspektive²³.

Intelektualni rad svih ovih delatnika izložen je u doba principata snažnoj komercijalizaciji. Naknada za određenu intelektualnu delatnost postaje postepeno, u jednom trgovačkom društvu kakvim se pokazuje sada rimsko društvo, sve uobičajenija pojava. Ugovorna forma koja se koristi za preuzimanje obaveze pružanja intelektualne prestacije nije više besplatni mandat, već je za pružanje intelektualne usluge uz naknadu to prvenstveno *locatio conductio*, a za određene delatnosti stipulacija kao osnovni kontrakt rimskog prava i paktovi kao neformalni sporazumi koji imaju pravna dejstva. U ovom postepenom prodiranju intelektualnog rada u šemu ovih *conventiones* treba sasvim sigurno tražiti i objašnjenja za protivrečnosti izvora, kakvim se oni bez sumnje pokazuju.

Postepeno prodiranje ideje o dostojanstvu rada, i onda kada se obavlja da bi se zaradilo za život, što će postati tipičan princip hrišćanskog morala, udruženo sa širenjem primene ekstraordinarnog postupka, imalo je za posledicu shvatanje o regularnom prisustvu ugovora *locatio conductio* u intelektualnim uslugama i pružanje ekstraordinarnog postupka na ove ugovorne odnose. Evolucija je dakle išla u pravcu uobičajene procesne zaštite, bez obzira na tip pravnog odnosa koji je postojao u slučaju pružanja intelektualnih usluga.

d. Privilegije i imuniteti

Snažnu komercijalizaciju i garantovanje procesne, ekstraordinarne zaštite prati i stav carske vlasti u odnosu na intelektualni rad. Od samog uspostavljanja monarhije može se uočiti posebno uvažavanje koje se manifestovalo u različitim formama. Ukazujemo samo na nekoliko karakterističnih momenata.

Svetonije, sekretar rimskog cara Hadrijana, istoričar i pisac dela „Dvanaest rimskih careva”, izveštava o aktu kojim je car Vespazijan osnovao katedru latinske i grčke retorike, a od posebne važnosti je da je ona finansirana novcem iz fiska²⁴. Ovo Vespazijanovo delo može se tumačiti kao osnivanje prve državne škole i početak podržavljenja školstva. Proces

23 Takav karakter ima i odeljak o *artes liberales* u mojoj studiji *Ugovor o delu u rimskom pravu*, Pravni fakultet u Istočnom Sarajevu, Istočno Sarajevo, 2004, str. 100-110, i stoga zahteva reocenjivanje.

24 Svetonije, *Dvanaest rimskih careva*, Vespazijan, 18,1.

podržavljenja neizbežno je vodio ka mnogo dubljoj saradnji nastavnika sa carskom vlasti. Ali, on je istovremeno značio i uspostavljanje kontrole od strane cara kako kod izbora nastavnika tako i prilikom utvrđivanja plata. A te njihove plate nisu više ni *merces* ni *honorarium*, karakteristične naknade u pravnim odnosima između privatnika, već državna davanja. Ove plate mogle su da budu u formi *salaria*, novčanih davanja na teret municipalne vlasti i u naturi na teret fiska, o čemu svedoči npr. konstitucija cara Gracijana iz 367.g. koja predviđa ovu vrstu naknade gramatičarima i retorima u gradovima Galije²⁵.

U carskoj praksi u odnosu na „intelektualce” od posebnog značaja je davanje privilegija i imuniteta, oslobađanja od daća ili tereta (*vacatio munerum*). Ovu praksu započeo je već Avgust, koji se izležio zahvaljujući jednom lekaru sa istoka, od neke teške bolesti i stoga nagradio tog lekara nizom privilegija i, uz to, odobrio imunitet svim onim licima koja u buduće budu obavljala lekarsku praksu²⁶. Vest koju donosi Arkadije Karizie, pravnik s kraja III i početka IV veka, odnosi se na reskript kojim je Vespazijan odobrio kako gramatičarima i oratorima tako i lekarima i filozofima *vacatio munerum*²⁷. Značajno je spomenuti i Modestinov tekst koji svedoči o jednoj epistuli koju je car Antonin Pije uputio u provinciju Aziju i u njoj utvrdio maksimalan broj lekara, gramatičara i retora koji su u svakom gradu ove provincije mogli uživati imunitete od *munera*²⁸. Linija oslobađanja od *munera* može zatim da se prati preko Konstantinovih konstitucija, a zatim i njegovih naslednika i to predviđenih ne samo za profesore, gramatičare, lekare²⁹, nego i za arhitekte, *artifices* i radnike uopšte³⁰, pa do poslednjeg rimskog cara koji preuzima prethodna rešenja³¹. Sve ukazuje ne samo na potpuno podržavljenje kulture već i na davanje posebnog značaja obrazovanju i kulturi uopšte kao značajnom instrumentu unapređenja carske vlasti³².

25 C.T. 13,3,11 (Imppp.Valens, Gratianus et Valentinianus).

26 Izvori kod Emilio Germino, “Il lavoro intellettuale a Roma”, *op. cit.*, p. 124, n. 77.

27 D. 50,4,18,30.

28 D.27,1,6,1-2.

29 C.T.13,3,1-3;

30 C.T.13,4,1-2.

31 C.I.10,53; 10,66.

32 Detaljnije o *artes liberales* v. Dragana Knežić-Popović, “*Artes liberales* – jedna zanimljiva evolucija”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Istočnom Sarajevu*, 2/2006, str. 259-273.

2. Srednjovekovni razvoj slobodnih profesija

Stari vek nije doneo termin „profesija”. Ovaj izraz vuče poreklo iz latinskog *profiteor* = očitovati, javno priznati, naročito da se nečim bavi, zanima, biti javni učitelj. *Professio* otuda počinje da znači posvetiti se jednom određenom poslu. Doktrina tvrdi da se prvi primer upotrebe termina *professio* pronalazi u Oksfordskom engleskom rečniku iz 1541. godine³³. Pomanjkanje ovog termina u antičkom svetu može da se objasni nepostojanjem škola za profesionalno obrazovanje.

Tu funkciju steći će srednjovekovni univerziteti na kojima su pravnici, lekari, a postepeno i u drugim oblastima profesionalno obrazovani ljudi, sticali odgovarajuće društveno priznato obrazovanje i tako činili jednu posebnu klasu. Dakle, profesije nastaju sa rađanjem univerziteta³⁴. Univerziteti su u srednjem veku delovali na istom terenu na kojem je delovala i crkva. Vezanost za crkvu je u početku razlog jednoobraznosti univerzitetskog obrazovanja u pojedinim domenima studiranja, gde se kao tipičan primer mogu navesti pravne studije. Tek će različiti oblici verskih sporova, a prvenstveno početak reformacije, potom protivreformacije, uključiti univerzitete u verske sporove i univerzitetskom obrazovanju ukinuti pečat jednoobraznosti³⁵.

Kao znak razlikovanja jedne profesije uzimalo se posedovanje određene intelektualne tehnike stečene putem posebnog obrazovanja.

Univerzitetsko profesionalno obrazovanje, specifično i društveno

33 Francesco Rabotti, *Le professioni intellettuali (Il cammino che le ha rese protagoniste dell'evoluzione della società lungo il percorso formativo, deontologico e di servizio)*, Giuffrè, Milano 2003., *op. cit.*, pp. 45-46, n. 1, sa pozivanjem na: M. Carr-Saunders, P. Wilson, *Professions*, u *International Encyclopedia of the Social Sciences*, N.Y. Macmillan, 1954.

34 Sociologija kao nauka, posmatrajući generalno profesije u vezi sa razvojem proizvodnih snaga i društvenom podelom rada, nastanak profesija vezuje za pretvaranje zanatstva i trgovine iz društveno beznačajnih u društveno značajne oblike privređivanja, čime su stvoreni uslovi za početno profesionalno diferenciranje ljudskih radova. Još preciznije, prvobitno diferenciranje samih zanata predstavljalo bi predistoriju profesija. Up. Danilo Ž. Marković, *Sociologija rada*, četvrto izdanje, Beograd, 1977, str. 222; Živko Surčulija, *Profesije i društveni proizvodno-tehnički razvoj*, grupa autora (ur. Ilija Stanojčić i Predrag Radenović), *Sociologija rada*, Beograd, 1973. str. 218.

35 Janez Kranjc, “Pravni študij nekoč in danes”, *Zbornik Pravne fakultete Univerze v Mariboru*, Leto I, št. 1, Maribor, 2005, str. 19 i d. posebno str. 30.

priznato, bilo je prvi korak u procesu razlikovanja profesionalaca od šarlatana, varalica. Sve negde do pred kraj XII veka većina mladih sticala je znanja neophodna za obavljanje profesije kod privatnih učitelja, što je bio tipičan način obrazovanja u starom Rimu, posebno kada je reč o obrazovanju pravnika³⁶. Tokom XIII veka nastali su univerziteti u Bolonji, Padovi, Salernu, Napulju, Parizu, koji su dodeljivali titule sa formalnim pravnim priznanjem. Tako, na primer, student prava koji je nakon predviđenog vremena studiranja (predavanja, *disputationes*, *repetitiones*) dobijao potvrdu o pohađanju nastave (*cedulae*, *litterae testimoniales*), mogao je pristupiti ispitu. Ispiti su najpre bili samo dokaz da je neko postigao naučno zvanje «licencijat» i da je ovlašćen da predaje (*licencia docendi*). Doktorski ispit, koji je imao u početku samo ceremonijalni značaj, davao je titulu kandidata doktora, čime se moglo pristupiti kolegiju doktora. Za rad pravnika u praksi u početku se nije tražio završni ispit, ali se postepeno počeo zahtevati naročito za sudije i advokate. Sistem pravnog studija koji se formirao na bolonjskom univerzitetu postepeno se širio po Evropi³⁷.

To je istovremeno otvorilo put za rađanje profesionalnog strukovnog organizovanja, a nastanak profesionalnih organizacija (*ordo*) je potvrdio monopol delatnosti onih lica koja su profesionalno, univerzitetski obrazovana. *Ordo*, pojam koji potiče iz antičkog rečnika (*ordo* je po prvi put koristio Justinijan da bi označio pravnike, juriskonzulte), postaje ključna reč profesionalnog rečnika. Profesionalna udruženja nastala su takođe i s ciljem da ograniče konkurenciju, putem zakonskog instrumentarija odobravanja licence. U XV veku profesionalna udruženja primenjivala su sve efikasnija ograničenja i kontrole u dodeli licenci, zahtevajući neophodnost održavanja visokog nivoa kompetentnosti i profesionalne etike. Tako se, osim interesa koji je okupljao ove grupe, ostvario jedan važan korak za kvalifikovanje profesionalaca kao kategorije. Tokom renesanse se značenje profesije veže strogo za pojam univerziteta, tako da termin profesija obuhvata dva značenja: prvo, univerzitetski nastavnik i drugo, stručnjak koji pripada profesionalnoj organizaciji neke slobodne veštine. Profesor i profesija predstavljaju u ovom periodu termine koji označavaju jedno uzvišenije ispoljavanje kulture, obeleženo razdvajanjem teoretskog i praktičnog znanja. Profesija je bila još uvek vezana za plemstvo. Stoga je formalni

36 Stanojević Obrad, *Gaius noster - Prilog istoriji rimske pravne nauke*, Beograd, 1976, str. 42 i d; Janez Kranjc, "Pravni študij nekoč in danes", *op. cit.*, str. 24 i d.

37 Janez Kranjc, "Pravni študij nekoč in danes", *op. cit.*, str. 28-29.

sistem profesionalnog obrazovanja bio više u funkciji umnožavanja postojećih društvenih hijerarhija nego što je pokazivao stvarnu funkciju specijalističkog obrazovanja i stručne superiornosti diplomiranih.

Većina profesionalno, univerzitetski obrazovanih ljudi poticala je iz društvenog sloja plemstva. Stoga se može reći da istoriju društva kontinentalne Evrope u XVI i XVII veku karakteriše namera da se profesija vezuje za plemstvo. Ovu tendenciju, veoma naglašenu u Italiji, može da ilustruje statut grada Đenove iz 1576. godine, u kojem su bile detaljno nabrojane profesije koje su kompatibilne sa plemstvom. Tako npr. medicina i pravo su smatrani odgovarajućim plemstvu. U većim gradovima Italije, kao što su Milano, Đenova, Bolonja, Firenca, Rim, formiraju se udruženja npr. pravnika, lekara i sl. Ova udruženja imaju moć kontrole nad profesijom, jer većina njih primenjuje *numerus clausus*, pa članstvo u njima postaje stvar prestiža. Od kraja XVI veka bio je odbijan pristup pravnicima i lekarima koji su poticali iz trgovačkih i radničkih porodica. Vrhunac moći udruženja bio je između 1550. i 1650. godine³⁸. Ipak, prisustvo pravnika i lekara koji potiču iz porodica bez plemićkih titula postajalo je vremenom sve uočljivije.

3. Slobodne profesije u novom veku

a. Novo shvatanje profesije

Presudnu promenu u odnosu na shvatanje profesije donosi novi vek. Razvoj značenja profesije u novom veku u zapadnoevropskoj kulturi vodi ka modernim karakteristikama profesionalnog sistema. Postepenim propadanjem plemstva i nastupanjem novog građanstva pojam profesije se menja.

Najpre, odlučna promena nastupa sa pojmovnim razdvajanjem plemstva i profesije. Izvor društvenog legitimiteta nije više isključivo u zemljišnom posedu. Stoga se ni specifičnost profesionalca ne meri samo u granicama pripadnosti plemstvu i odnosima sa plemstvom³⁹.

38 Francesco Rabotti, *Le professioni intellettuali (Il cammino che le ha rese protagoniste dell'evoluzione della società lungo il percorso formativo, deontologico e di servizio)*, op. cit, pp. 47-48.

39 *Ibid*, pp. 48-49.

Novo viđenje profesije zasnovano je na aktivnoj ulozi u društvu kroz angažman na osnovu posedovanja specifičnog i društveno priznatog znanja. U skladu s tim temeljno se menja i karakter univerziteta. Jednoobraznost srednjovekovnih univerziteta zamenjuje studij koji zadovoljava potrebe konkretne zemlje ili područja. Pravni studij pokazuje, na primer, kako je postepeno nastajanje apsolutnih država zahtevalo sve više obrazovanih ljudi. Zbog sve veće potrebe za obrazovanim pravnicima, vidno je nastojanje država da se ovi zadrže u svojoj zemlji i ne odlaze u inostranstvo, a i organizuje domaći studij. S druge strane, prodiranje apsolutizma je značilo i rast normativnog uređenja koje se odnosilo na konkretnu zemlju, što je imalo za posledicu iščezavanje jedinstvenog, opšteg prava i nastajanje lokalnog pravnog uređenja⁴⁰. Tako i univerziteti postaju sve više lokalni i pod uticajem lokalnih političkih vlasti. U novom veku univerziteti postaju državne institucije i kao takve podležu odgovarajućem nadzoru države. Pri tome su univerziteti sačuvali određeni deo nekadašnjih privilegija (npr. sopstvena sudska vlast pravnih falulteta), iako im novi vek nije bio u tom pogledu posebno naklonjen⁴¹.

Najzad, industrijalizacija je imala veliki uticaj na profesije, prvenstveno na izmenu profesionalnih struktura. Značajna naučna i tehnička otkrića omogućila su postepeni prelazak na industrijski način proizvodnje. Uvođenje mašina u proizvodni proces uticalo je prvenstveno na izmenu socijalne strukture, a zatim i profesionalne strukture. Industrijski tip rada uslovio je ogromnu migraciju poljoprivrednog stanovništva iz sela u grad. Industrijska proizvodnja zahtevala je i radikalne promene u kvalifikacijama radne snage. To je istovremeno značilo i pojavu mnoštva novih, dotad nepoznatih profesija i zanimanja. Sve masovnija primena industrijskog, mašinskog načina proizvodnje uslovila je i formiranje novog sloja tzv. tehničke inteligencije. Tako je industrijska era još snažnije razdvojila fizički i intelektualni rad i doprinela formiranju novih manuelnih i nemanuelnih profesija, ovih poslednjih po svojoj suštini intelektualnih profesija⁴².

40 Proces se može pratiti npr. kroz istoriju javnobeležničke profesije. V. Hilaire Jean, *La science des notaires (Une longue histoire)*, Pris, 2000.

41 Janez Kranjc, "Pravni studij nekoč in danes", *op. cit.*, str. 30-31.

42 Živko Surčulija, *Profesije i društveni proizvodno-tehnički razvoj*, *op. cit.*, str. 224-232.

b. Putevi koji su vodili do modernog profesionalizma

Put koji je slobodne profesije u novom veku vodio ka modernom uobličenju analizirao je Wilensky⁴³, skicirajući sledeće etape profesionalizacije: škole za obavezno obrazovanje, potvrđene rađanjem univerziteta; formiranje profesionalnog udruženja, lokalnog ili nacionalnog; zaštita profesije putem zakona; izrada etičkog kodeksa kao završni korak procesa profesionalizacije.

Ovaj redosled, generalno prihvatljiv, pokazuje određena odstupanja.

Prelaz ka modernom profesionalizmu, smatra doktrina, bio je brži i lakši u anglosaksonskim zemljama. U Centralnoj Evropi, naprotiv, bio je sporiji i teži, ali sa razlikama u pojedinim državama. Tako Prusku karakteriše inicijativa državne vlasti koja je igrala snažno ograničavajuću ulogu slobodi profesionalne inicijative, dok Francusku u ovom procesu karakteriše većinom zahtev za profesionalizacijom koji potiče odozdo.

Francuski advokati su još u XIV veku usvojili izraz *ordre*, kao izvedenicu odgovarajućeg latinskog pojma, koji je označavao istovremeno profesionalno udruženje i profesionalno uređenje. Strukovna organizacija francuskih pravnika borila se za stvaranje jednog sistema kontrole nad profesijom koja je izvan državne vlasti. Istican je značaj udruženja ukoliko se za obavljanje delatnosti poseduje specifično znanje kao i značaj profesionalne časti, razlikujućeg elementa profesije, u vezi sa disciplinskim ovlašćenjima i usvajanjem deontološkog kodeksa. U Francuskoj se kroz istoriju beleži naizmenično smenjivanje priznavanja i negiranja zaštite interesa strukovnog udruženja: ukidanje advokatske strukovne organizacije tokom francuske revolucije; Napoleon je vraća ali joj ograničava autonomiju; tokom XIX veka usledila je ponovna zabrana ovog profesionalnog udruženja; 1884. godine usvojen je zakon koji je liberalizovao osnivanje profesionalnih sindikata za zaštitu interesa nosilaca drugih slobodnih profesija, dok je udruženje ostalo kao povlastica samo za advokate; tokom Višijevе vladavine i nepravničke profesije dobijaju mogućnost da se strukovno organizuju; zatim sledi 1945. godine

43 Wilenski H.L., "La professionalizzazione", *Sociologia delle professioni*, navedeno prema: Francesco Rabotti, *Le professioni intellettuali (Il cammino che le ha rese protagoniste dell'evoluzione della società lungo il percorso formativo, deontologico e di servizio)*, op. cit, pp. 49, n.7.

njihovo ukidanje i definitivno ponovno uspostavljanje pod Četvrtom Republikom⁴⁴.

Italijanski put bi se mogao predstaviti kao srednji, a i poseban u odnosu na Prusku i Francusku. Pravne i medicinske profesije predstavljaju primer ovog posebnog italijanskog modela: dok je za advokate bila prvenstveno država ta koja je izvela prvu fazu procesa profesionalizacije, zahvaljujući, između ostalog, jakom prisustvu advokata u parlamentu, dotle su lekari gradili identitet svoje slobodne profesije i sticali neophodnu snagu putem pregovaranja sa državom o donošenju jednog profesionalnog zakona i ustanovljavanja vlastitog reda kroz udruženja. U Italiji je osnivanje prvog profesionalnog udruženja, udruženja advokata i prokuratora, bio pogonski motor za zakonsko priznavanje takvih udruženja u drugim profesijama. Sa zakonom o uređenju advokatske profesije, n. 1938. od 8. juna 1874, stvara se osnov za prvo autonomno uređenje slobodnih profesija, koje utvrđuje principe zakonskog monopola profesionalnog delovanja, rezervisanog za nosioce slobodne profesije upisane u posebne imenike, koje vodi jedan profesionalni organ, Savet advokatskih udruženja. Zakon je potvrđivao autonomiju profesionalnih entiteta, kojima je dat pravni subjektivitet pod kontrolom države, a kojima je povereno vođenje imenika i održavanja discipline upisanih. Institucionalna komponenta reda preteže nad privatno-pravnim sporazumom o udruživanju. To je bio definitivni prelaz na moderni red. „Mi nismo društvo, mi nismo korporacija koja uživa neke privilegije; mi smo, rečima koje smo nasledili iz rimske tradicije, jedan *red*“⁴⁵.

Prelazak sa privatnopravnog sporazuma o udruživanju na moderni red sastojao se u uređenju reda kao institucije i u prihvatanju principa da se njegova autonomija ograničava zakonom; a zahvaljujući ovom uslovu red se mogao širiti kasnije na druge profesije koje su zahtevale univerzitetsko obrazovanje. Država je ograničila autonomiju profesionalnih redova, njena funkcija postaje provera uslova koji su predviđeni zakonom da bi se neko upisao u imenik. Italijanski red bio je, dakle, dobrim delom izvršilac i garant zakona. Autonomija profesionalnog reda bila je ograničena takođe

44 Francesco Rabotti, *Le professioni intellettuali (Il cammino che le ha rese protagoniste dell'evoluzione della società lungo il percorso formativo, deontologico e di servizio)*, op. cit, pp. 52.

45 Zanardelli G., *L'avvocatura*, Milano, 1920; navedeno prema: Francesco Rabotti, *Le professioni intellettuali (Il cammino che le ha rese protagoniste dell'evoluzione della società lungo il percorso formativo, deontologico e di servizio)*, op. cit, pp. 53, n. 12.

i monopolom na profesionalno obrazovanje: univerzitet je bio proglašen jedinim mestom predviđenim za obrazovanje prokuratora i advokata, a diploma je postala prvi oblik garancije u odnosu na korisnike. Obaveza sticanja diplome, s druge strane, potvrđuje ograničenu automoniju reda, zabranjujući ustanovljavanje škole za obrazovanje kojom bi direktno upravljao i koju bi kontrolisao red. Profesionalno obrazovanje predviđalo je diplomu, dvogodišnju praksu, položen teorijski i praktični ispit i upis u profesionalni imenik. Smatra se da ovaj zakon sadrži dva profesionalna plana: 1) unapređenje koje dolazi od strane advokatskog staleža sa namerom da se prevaziđe privatnopravno postavljanje profesionalnog udruživanja, 2) unapređenje od strane zakonodavca koje se sastoji u davanju institucionalne uloge staležu. Ovome treba dodati i drugu ambivalentnost koju je doneo ovaj zakon, a koja je svojstvena modernim slobodnim profesijama, tradicionalno monopolistički karakter prava da se obavlja profesionalna delatnost i istovremeno dužnost da se pruži tražena usluga.

Samo godinu dana po donošenju zakona o advokatskoj profesiji, 1875. godine bila je zakonski uređena i profesija javnog beležnika. Međutim, sektorsko regulisanje stvorilo je hijerarhiju slobodnih profesija. Različiti profesionalni staleži odlučno će krenuti u akciju da bi postigli pravno priznanje, istovremeno radeći na organizaciji same profesije. Tako će knjigovođe i sanitarne profesije postići da se donesu njihovi profesionalni zakoni. Posebnost italijanske profesionalizacije nalazila se upravo u ovom procesu pritiska za postizanje pravnog priznanja, kako od strane samih profesija, tako i od strane države za račun profesionalnih organizacija.

Fašizam je doveo do krajnje tačke tendenciju isticanja institucionalnog i javnog karaktera profesija. Period fašističkog režima bio je obeležen snažnim preduzimanjem inicijative države, pogađajući autonomiju i samoupravu profesionalnih staleža, čije granice su već bile utvrđene zakonom o advokaturi iz 1874. godine. Fašizam je ustanovio Sindikalno udruženje intelektualnih profesija 1920. godine. Projekat je bio zasnovan na eliminaciji svakog privatnog aspekta. Novi zakon o profesijama advokata i punomoćnika potvrđuje pripadnost redovima kao najvišim organima države. Potpuno ukidanje redova bilo je ostvareno 1933. godine za advokate, a 1935. godine za lekare. Time dolazi do definitivne zamene funkcije redova funkcijom fašističkih sindikata kao državnih organa: vođenje imenika i vršenje disciplinske vlasti. Osim toga, režim je ostvario profesionalni

projekat koji bi se mogao odrediti kao neka vrsta konzervativne modernizacije: favorizovao je tehničko-naučne profesije (inženjeri, komercijalisti, agronomi, geometri, poljoprivredni i industrijski veštaci).

Krah fašističkog uređenja doneo je očekivane promene. Dekret od 23. novembra 1944. godine, n. 382, donosi ponovno uspostavljanje prethodnih profesionalnih saveta i redova za profesije arhitekata, inženjera, profesionalaca u ekonomiji i trgovini, aktuara, agronoma, računovođa, geometara, industrijskih i poljoprivrednih veštaka. Italijanska pravna nauka smatra da je republikanski režim izvršio sintezu između normativa liberalnog perioda i onog fašističkog. U pravnoj doktrini se definišu strukovne organizacije kao institucije javnog prava a sa privatnopravnom, korporativnom strukturom⁴⁶. One su javne ustanove, ukoliko slede javne ciljeve, a u isto vreme su i odabrane grupe čiji se privatni interesi jednim delom transformišu u javne. Administrativna, normativna i sudska autonomija redova je fundamentalna za izvršavanje zadataka koje su im javne vlasti odredile. Funkcije staleških udruženja vraćaju se iz liberalnog perioda, sa kontrolom profesionalnih vrednosti, disciplinske vlasti, zaštitom profesionalne deontologije, uređivanjem tarife, dok se kontrola države vrši preko Ministarstva pravde i Ministarstva unutrašnjih poslova⁴⁷.

c. Napuštanje tradicionalne koncepcije slobodnih profesija

Savremene slobodne profesije imaju određena svojstva koja treba da budu ispunjena kumulativno. Neka od njih: obavljaju se samostalno i nezavisno; obavljaju se u vidu zanimanja; za njihove nosioce pretpostavljaju posedovanje profesionalnih zvanja i veština; imaju za cilj pružanje usluga koje su po svojoj prirodi intelektualne, uz naknadu koja je ograničena tarifom; pružanje usluga je tradicionalno individualno; uspostavljanje posebnog odnosa poverenja između nosilaca slobodnih profesija i korisnika usluga; organizacija u okviru profesionalnih udruženja; usvajanje deontološkog kodeksa; zaštita profesije putem zakona itd.

46 Lega C, *Novissimo digesto italiano*, Torino, 1965; navedeno prema: Francesco Rabotti, *Le professioni intellettuali (Il cammino che le ha rese protagoniste dell'evoluzione della società lungo il percorso formativo, deontologico e di servizio)*, op. cit, pp. 56, n. 14.

47 Francesco Rabotti, *Le professioni intellettuali (Il cammino che le ha rese protagoniste dell'evoluzione della società lungo il percorso formativo, deontologico e di servizio)*, op. cit, pp. 50-57.

Ipak, poslednjih godina tradicionalna koncepcija slobodnih profesija počinje da se menja. Jedna od najsnažnijih transformacija koje trpe slobodne profesije bez sumnje je prelazak sa individualnog obavljanja slobodne profesije na njenu organizaciju u formi privrednog društva. Danas je sve prisutnije u praksi kolektivno obavljanje slobodnih profesija ne samo preko društava lica već i preko društava kapitala.

Prvi i najznačajniji iskorak u tom pravcu napravio je francuski zakonodavac uvodeći specifičnu pravnu strukturu društva pri grupnom obavljanju slobodnih profesija. Nosiocima slobodnih profesija stavio je na raspolaganje tri oblika privrednog društva (akcionarsko društvo, društvo s ograničenom odgovornošću, komanditno društvo na akcije) prilagođena zajedničkom obavljanju slobodne profesije. Radi se o društvima kapitala posebnog tipa - društvima kapitala transponovanim na slobodne profesije.

Osnovno pitanje koje se pri tome postavljalo francuskom zakonodavcu bilo je: da li će ovim inovacijama u načinu vršenja slobodne profesije izgubiti svoju „dušu” i da li na taj način idu ka svom kraju?

Činjenica je da na zahteve koje postavljaju razvoj tehnike, uvećanje kapitala, sve kompleksnije delatnosti, internacionalizacija odnosa itd. slobodne profesije, tradicionalno suprotstavljene svakom obliku grupnog obavljanja, sve teže odgovaraju. Praksa je pokazala da je forma društva kapitala prilagođenog slobodnim profesijama bila ispravno rešenje, a francuski zakonodavac se pobrinuo da im odredi pravni režim koji će uspeti da održi njihov identitet⁴⁸. Stoga je cenjeni francuski profesor Jean-Jacques Daigre, veliki poznavalac pravne problematike slobodnih profesija, na jednom skupu posvećenom ovim specifičnim zakonskim rešenjima počeo svoje izlaganje uzvikom: „Kakva evolucija za 30 godina!”⁴⁹.

48 Detaljnije v. Knežić-Popović D., „Uvođenje društava kapitala u svet slobodnih profesija”, *Pravni život*, Beograd, br. 10/97, tom II, str. 985 - 996.

49 Jean-Jacques Daigre, „L'exercice en groupe monoprofessionnel”, *Exercice en groupe des profession libérales (France, Europe, Etats-Unis)*, Paris, 1995, p. 57.

Dr Dragana Knežić-Popović

Senior Scientific Associate

Institute of Comparative Law – Beograd

HISTORY OF FREE PROFESSIONS – FROM *ARTES LIBERALES* TO OUR TIMES SUMMARY

The knowledge of the development of free professions from Roman *artes liberales* to the modern ones certainly highlights their current position. That history reveals their amazing ability of transformation, adjustment and survival. An overall and consistent legal definition of *artes liberales* as a concept of Roman law is impossible, because of the deep changes it underwent over the Roman history. The latter resulted from the changes in the Roman attitude to labour, suppression of sacral in favour of layman characteristics of knowledge as such, rise in social status of those engaged in intellectual labour, cultural development, and changes in the administration's attitude towards workers in *artes liberales*. The profession as a new notion arises with the medieval universities that provided a specific and socially acknowledged education. For its part, that logically led to the emergence of professional-occupational organizations, which additionally confirmed the monopoly of activity of individuals with professional, university education. Since most of them belonged to aristocracy, the real function of the formal system of professional education was more to reproduce the existing social hierarchies than to promote specialistic education and professional superiority of graduates. With its separation of aristocracy and profession, the modern age brought about the crucial change in the notion of profession. In its focus was the active social role - i.e. social engagement based upon possession of a specific and socially acknowledged knowledge. The history of free profession that was to end in its modern concept could be seen in following phases: compulsory education resulting in the emergence of universities; formation of professional associations (local or national); legal protection of the profession; and emergence of the ethic code, as the final step in the professionalization process. Though generally acceptable, this chronological order is slightly different in some European states.

Key words: Free professions; education; professional associations